

Дорогой Андрей
Александрович!

С опозданием отвечаю на
Ваши новогодние пожелания,
т.к. с Н.И. у нас были путевки
в подмосковный пансионат, и
перед отъездом кадрами Кра
деи. Следующий выезд запланирован
и отъезду состоится уже в Москве.
Вас я поздравляю не только с
наступившим 1983 годом, который
надеюсь будет на земле несравненно
от Ваших усилий, сколько с укра
инскими Горами, о которых читал
из "Кремского обозрения". Молодежь
во, что успевае так много и плод
творно работах. Всех благ Вам
и Вашей семье от С.М. и Виктора
22.1.83

Лист Виктора Яrho

ПОКИ ЩЕ ВІК ЗЕЛЕНИЙ...

Щойно забіліє снігом копець Високого Замку (з вікна мого помешкання – прямий вид на нього), – згадую єдину в Горация посправжньому зимову оду (I,9), яку він адресує якомусь Таліархові. Замок – рукою подати, а Соракт (італ. Soratte, Monte San Oreste) – аж за сорок кілометрів на північ від Риму. І все ж, відсвічуючи до сонця, самотня засніжена гора таки виднілася вдалині, інакше поет не вказував би на неї у перших словах оди: “Vides, ut alta stet nive candidum / Soracte...” – *Бачиш, як у глибокому снігу височить блискучий / Соракт...* Можна б також сказати “*Видиш...*”, нагадавши в такий спосіб, що не така вже чужа нам латина (*Vides...*); можна б – у високому снігу (лат. *altus* – *глибокий* і *високий* водночас), адже той сніг додав їй, і без того високій (681 м), ще вищого зросту. Добре ту першу вертикаль передав А. Важик: “*Spójrz, jak wysoko jasna od śniegu / strzela Soracte...*”. Латинське дієслово *stet* (знову спорідненість: *стоїть*) тут не так статичне, як динамічне: Соракт *височить*, його можна назвати стрімчаком (“стрімкий” – теж образ руху), та й *candidum* (*блискучий*, який *відсвічує*) – не зі статичних прикметників. Далі, після погляду на ліси, що повгиналися під тягарем снігу, – горизонталь скутих морозом (тут уже – статика), непорушних рік: *flumina constiterint* – *ріки зупинилися*. Оксиморонне зіставлення (*fluere* – *пливти*; *constare* – *зу-*

пинитися, заціпеніти) замикає першу строфу, що в характерній для Горація геометричній манері накреслює зимовий пейзаж, який відкривається з вікна помешкання (теплий “інтер’єр” – у наступній строфі):

Vides ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
silvae laborantes geluque
flumina constiterint acuto.

Чимало Горацієвих од починається прямим зверненням до співбесідника, але саме в цій, до Таліарха (як і в оді до Левконої), особливо проступає, в уяві читача, образ поета – жест руки, голос: “Vides ut...”. Хочемо й самі глянути у той бік – подивитись, подивуватися. Принагідно згадуємо, як багато піснених рефлексій пов’язано саме з поглядом на гору (“Ой на горі білий камінь...”, “Із-за гори кам’яної...”, “Стоїть гора високая...”, “Ой верше мій, верше...” – не злічити). Конкретна гора (Соракт, а не просто, як у нас, “гора високая”) спонукає до подальшої конкретизації, насуває низку запитань: хто такий Таліарх, якому пощастило бути свідком народження поетичного твору? Чи справді така сувора зима навідалась у ті часи до Риму? Якого віку був поет? Про що, крім поезії, велась бесіда? Чи при тій нагоді римський лірик згадав Алкея, якому завдячує настроєвим імпульсом складеної алкеєвою строфою оди?.. На більшість із цих запитань ніколи не матимемо відповіді. Таліарх (грец. *θαλίαρξ ὄρχων* – *той, хто керує гостиною*), очевидно, придумане для цієї okazji ім’я або прислужника (тоді бесідники гріються при коминку в Горацієвій оселі), або, як це живо змальовує в своїй уяві Т. Сінко, – поетового приятеля, до якого загостив автор оди: *“Горацій сидить при коминку у віллі Таліарха, попиває вино. Надворі гудуть холодні вітри і тим контрастом роблять це милішим для поета теплий закуток. Господар невеселий; йому докучають турботи про майбутнє. Поет намагається його розважити, вказуючи йому розкішний зимовий краєвид, що за вікном. Вдаліні біліє Соракт. Ліси вигинаються під тягарем снігу, на ріці поблискує лід. Зимовий вид навіває йому образ старості, завивання вітрів поєднується зі згадкою про морську бурю і турботи Таліарха, і все це, силою контрасту, викликає в ньому прагнення жити й користати з життя, поки надій-*

де старість-зима, поки зламають його бурі-гризоти...” Судячи з подальших настроїв оди, її автор уже відчув подих тієї пори. Що ж до морозів та снігів, що за вікном, то вони – ледве чи видумка не надто схильного до фантазій поета.

Отож після погляду у відкритий, холодний простір – затишок домашнього вогнища (тоді людина спілкувалася ще з живим вогнем). “Розвій холод, – радить поет, – не скупись на дрова для вогню, а з сабінської амфори щедро черпай чотирирічне вино”. Вогонь, що дарує тепло для тіла; вино й поетичне слово, що є теплом для душі – ось компоненти Горацієвого “малого простору” (*spatium breve*), об який, наче об захисний мур, мали б розбиватися житейські негоди:

dissolve frigus ligna super foco
large reponens atque benignius
deprome quadrimum Sabina,
o Thaliarche, merum diota.

За імперативом попередньої строфи (*dissolve frigus* – дослівно *розв’яжи* холод, *послаб* його) йде, пов’язаний з ним, і знову ж у зачині, імператив наступної строфи: *permitte divis cetera* – *решту поручи богам*; іншими словами, розвіявши холод – розвій і похмурі думки. Раптовий перехід від шаленої бурі, коли над морем змагаються між собою вітри, – до повної тиші, коли ні кипариси на суходолі не колихнуться, ані старезні ясени, щонайкраще увиразнює могутність богів: так повнозвучний оркестр, сягнувши кульмінаційного *tutti*, враз під диригентською паличкою тихне, і той, хто тримає ту паличку, на якусь мить відчуває себе тим усевладцем, що чергує протилежності: *grim* – і тишу; до того ж змагання вітрів – наче гук бою: *proelium* – *бий*; *sternere* – *повергати* (так і в Алкея: *ἀνέμων στάσις* – *збройна звада вітрів*):

permitte divis cetera, qui simul
stravere ventos aequore fervido
deproeliantis, nec cupressi
nec veteres agitantur orni.

Ця частина оди, її половина, – виразне наслідування одного з уривків Алкеевої лірики: “Зевс проливає з неба велику негоду, заціпеніли водянні струмки [...] Прожени негоду, докинувши вогню, у

кухлях щедро змішуй солодке, як мед, вино, а під голову поклади м'яку подушечку"... Погляд на сковану холодом природу і відчуття домашнього тепла одразу ж висвітлили в пам'яті римського лірика цю затишну сценку. Але, запозичивши декілька штрихів (вогонь, дрова, вино), Горацій одразу ж пішов своєю стежкою, де "ніхто інший ще не ступав" (так античні розуміли оригінальність). І справді, поезія Алкея і Горація – різні, як різними були дні, в яких ті оди постали: там – негода, тут – мороз і сонце, інакше Сорахт був би не блискучий (*candidum*), а радше тьмянний (*pallidum*).

Коротке й ріжуче *cras*, *завтра*, мов мечем, перетинає оду навпіл; оду – й людську звичку, радше невідпорний потяг заглянути в завтрашню днину. В нічому іншому Горацій так не прагне переконати людини, як у шкідливості того нескінченного зазирання у завтра, у той примарний час, якого не існує, – прогалина, в якій безслідно пропадає найцінніше, чим мала б володіти людина, – теперішнє. "Яку б не дав тобі днину випадок (*fors*, тобто *Fortuna*) – вважай його своїм зиском; не хеґтуй, хлопча, ні солодкими любощами, ані танцями...". У цій строфі, в центрі оди, – три дієслова; два т. зв. проґібітиви (*prohibere* – *забороняти*): *fuge quaerere* – *не смій запитувати*, дослівно *тікай від запитання*; *ne sperne* – *не хеґтуй*, а також один імператив: *lucro adpone* – *зараховуй до зиску* (з лексики торговців), бо ж невідомо, чи "до вчорашньої суми боги додадуть завтрашній час" (IV,7):

quid sit futurum cras, fuge quaerere, et
quem fors dierum cumque dabit, lucro
adpone, nec dulcis amores
sperne puer neque tu choreas...

Наступна строфа, продовжуючи фразу початковим *donec* (*поки*), підсилює ті заборони й заклики: час тікає, потім буде пізно, отож – *donec, dum...* "поки в молодого ще немає гризотної сивини. Саме *menep* хай тебе втішають (дослівно: "хай повторюються для тебе") і [Марсове] поле, й майдани, а під ніч, в умовлену годину, – тихе перешіптування...

donec virenti canities abest
morosa. nunc et campus et areae
lenesque sub noctem susurri
conposita repetantur hora...

Контраст ділить строфу навпіл: “гризотна сивина” – і легковажна, покvapна до забав та любовних пригод молодість. Лексичний клопіт для перекладача – *sanities morosa*, *згризлива* сивина, тобто старість: відповідник ледве чи адекватний. На допомогу приходить Катулл (5): “*Vivamus, mea Lesbia, atque amemus / rumoresque senum severiorum / omnes unius aestimemus assis*” – *Жиймо, Лесбіє, жиймо і любімось! / Поговори лихі дідів сердитих / Мідяком найщербатішим цінуймо...* (переклав М. Зеров). Оригінальне “*morosa*” хилиться, мабуть, до такої характеристики старості, як у Катулла: вона дратлива, докучлива, прискіплива, заздрісна на чийсь втіхи, схильна дорікати, буркотлива (“ворчливая”); до речі, так і в російському перекладі С. Шервінського: “пусть ворчат старики...”. Зразком такої старості – відлюдник, що поєднав у собі всі ті “якості”, в однойменній комедії Менандра, якого не раз, як сам про це згадує, Горацій любив перечитувати... Кількома штрихами – належне молодості: юнацькі вправи на Марсовому полі, забави на площах та майданах, в умовлену годину – вечірні побачення, що затягуються до ночі, контрастом до “буркотіння” – солодке перешіптування... Після тих перешіптувань, в останній строфі, продовженням побачень, – кінцева сценка: десь у найглибшому закутку, *intimo angulo* (*intimus* – у прямому й переносному значенні), мовчанку порушив милий сміх – “зрадник” дівчини, що там заховалася; врешті, – застава (“фант”), запорука чергового побачення, знята з дівочого рамена чи з пальця, який лише вдавав, що опирається:

nunc et latentis proditor intimo
gratus puellae risus ab angulo
pignusque dereptum lacertis
aut digito male pertinaci.

Горацій знову реалізує свій улюблений композиційний задум: у зачині твору – широкий, з акцентом на далеку засніжену гору, краєвид; наприкінці – щось найближче, тепле: “неохоче впертий” (*male pertinax*) дівочий палець, і те “щось” на диво точно окреслює психологічну атмосферу моменту: залицяльник намагається отримати заставу; дівчина – лиш імітує свою неподатливість. Усе це – у стислому, двічі наголошеному *punc*, *тепер*, – моменті, який для тих двох, можливо, найбільше заважить у їхньому житті.

Є, одначе, ще один штрих, без якого ця ода не мала б емоційного вістря. Той штрих не міг лишитися незауваженим для античних шанувальників поезії, бо вони – *слухали*. Та навіть читаючи, звернемо увагу на особливий, наче звуковим курсивом виписаний, вірш, яким починається передостання строфа: *donec virenti canities abest...* Чотири голосних “e”, і всі – в наголошеній частині стопи, під ритмічним ударом; стільки ж високих “i”, що підтримують напругу звучання; сили й лункості додає серединне “a”. Ідеальна гармонія голосних, таке ж бездоганне розміщення слів; у буквальному перекладі: “поки у молодого сивина відсутня”. І все це – у висхідному русі вірша. Саме тут, підказує інверсія, що дозволила на контрастне зіставлення (молодого – сивина), маємо очікувати кульмінації почуття, і саме в *активному* дієприкметникові *virenti* (центральне, акцентоване “e”, обабіч – два “i”, вібруюче “r”, сонорне “n”) – ключ до емоційного ядра поезії.

Але сучасникові Горация не доводилось, як нам, шукати того ключа: що приховане від нас, те йому відкривалося вмить – і це була мить прозріння: *virens* – не тільки *молодий*, а й *зелений, квітучий* (грец. *θάλλω*, *цвісти, розкошувати*, – в імені адресата оди, Таліарха). Зелень – і стареча сивина, білість; дві барви, зустрівшись у найзвучнішій позиції твору, визначають його ліризм, естетичну й емоційну вартість. Ми можемо *зрозуміти* цей колористичний контраст, “докопатись” до нього, знайти нашу метафору (“молоде – зелене”); римлянина – він одразу вражав. У найвідповідальнішому своєму образі ода до Таліарха – неперекладна: “квітучий вік”, “молода кров”, інші відповідники латинського *virens* є лише семантичними, а не емоційними відповідниками. Та й *viridis aetas* (італ. *verde età*), *зелений вік*, – не те, що *virens*, у якому і барва, і сила, і рух; а ще, найголовніше, – належне місце у вірші: саме тут і саме в потрібний момент мовлене слово. У перекладах – млява перифраза, нуднувате повчання, як у російському, С. Шервінського:

Пока ты юн, от хмурых далек седин, –
Все для тебя, и поле, и площади!
И нежный шепот в час условный
Пусть для тебя раздается ночью.

Не допомагає й рима, без якої не мислив лірики перекладач творів Горація А. Фет:

Пока от седины угрюмой ты далек,
Теперь еще твое, по прихоти желанья,
Все: поле Марсово, и площадь, в вечерок
Любовь при шепоте условного свиданья...

Чи може ця строфа *вразити*, бути доказом того, що Горацій – “поет болю”? Чи може дати хоч якесь уявлення про його, Горацієве, розуміння ваги слова і взагалі – про античну поезію?.. Довелось і мені відчути прикрість невдачі, яка так часто підстерігає перекладача, а при перекладі Горація – аж надто часто:

Сумну сивизну поки ще геть жене
Твій вік зелений – поле й майдан любви,
Й не раз в домовлену годину
Хай повторяється шепіт ніжний...

Хмурну сивизну поки ще геть жене
Твій вік зелений – поле й майдан топчи,
Й не раз в умовлену годину
Хай звеселя тебе шепіт милий...

І перший, і другий, щойно підправлений варіант, – ознайомлюють читача радше зі змістом, аніж з емоційною виразністю твору. “Сивизна” й “зелений”, хоча в однакових позиціях вірша, лише вказують на колористичний контраст, а не роблять його дієвим засобом емоційного впливу на того, хто читає чи слухає переклад. Слухачеві ще можна проакцентувати “ударні” слова, звернути на них увагу, а читач, якщо й зауважить їх, то ледве чи відгукнеться на них душею. Читаймо чи слухаймо, а живе Горацієве слово, яким він таки “дотукувався” до свого сучасника, залишається у тій добі, яку називаємо “золотим віком” римської літератури. Подібно – й останні два рядки тієї строфи: з інтимного, якогось муркотливого “*sussurrando*” (*lenesque sub noctem susurri*) залишилось одне “с” та “ш”...

А втім, дещо й на самій поверхні часто залишається незауваженим, наприклад, майстерний зв’язок слів у першій строфі:

Vides ut alta stet nive **candidum**
Soracte nec iam sustineant **onus**
silvae laborantes **geluque**
flumina constiterint **acuto**.

Прикметник *candidum*, *блискучий*, характеризує гору Соракт (*candidum Soracte*), але його можна пов'язати й з *onus*, *тягар*: засніжені ліси двигаяють на собі *блискучий тягар* (*candidum onus*) – один і той же прикметник слугує одному й другому іменникові; поезія Горація гранично інтенсивна, економна: малі форми змушують поета всіляко економити місце. А що означення до морозу, чи льоду (*gelu* – *мороз, холод, лід*), *acuto*, відсунене аж на кінець останнього рядка, то строфу можна прочитати й по лівому її зрізі, де в новій поезії – рими; ті слова – в'язуться між собою (*iunctura verborum*): “блискучий тягар”, “гострим льодом” (морозом), так і в подальших строфах. Спроби відтворити ту складну й водночас прозору сув'язь слів, без урахування її образотворчої функції, призводять до невтішних наслідків, як у перекладі В. Державина:

В глибокім – бачиш біле? – стоїть снігу
Соракте, й ноші вже не витримують
Ліси обтяжені, й з морозу
Лютого ріки спинили біг свій.

Коли ми повернулися до першої строфи, звернімо увагу на ще одну деталь, яка вписує образи тієї оди в загальну систему образів Горація, ще раз відсилаючи нас до уривку Алкеєвої поезії. Пов'язана ця деталь з іменником *onus*, *тягар*; його синонім – *pondus*. Ліси (дерева – жіночого роду) ледве витримують “блискучий тягар” снігу, що його зсилає на землю Зевс, сам тими опадами *рине на Землю* (так починає Алкей), а так – Горацій в одній із своїх од, яка складена тією ж алкеєвою строфою, до Лалаги (II,5):

Nondum subacta ferre iugum valet
cervice, nondum munia comparis
aequare nec tauri ruentis
in venerem tolerare pondus.

Ярмо незвичне рано ще їй тягти,
Твоїй теличці, в парі з коровою,
Не їй бика знести, що тяжко
Кинувсь на неї в палкім пориві.

“...nec iam sustineant onus” із оди до Таліарха виразно перевертується з “nec tauri ruentis [...] tolerare pondus”, що в оді до Лалаги (tolerare і sustinere – близькі синоніми). Поетична творчість – це не завжди усвідомлюване використання і свого, й “чужого” матеріалу. У перекладі, що здебільшого перефразує оригінал, міжтекстові зв’язки, зрозуміло, розвиваються. Як і кольори, що в контрастному зіткненні (тут – біле й зелене), являють усю глибину зворушення.

*

Копець на Замковій горі, що нагадує гору Соракт із Горацієвої оди, – то в зеленій, то в білій шапці: чергуючи два свої кольори, непомітно тікає час – tempus fugit...